

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskernes Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

V I L H E L M M A R S T R A N D

T ø n d e r

VORE ÆLDRE BYERS
TILBLIVELSE

4

FORENEDE TIDSSKRIFTERS FORLAG

1943

Berlingske Tidende 25-8-1942:

.... Herfra skulde Navnet Lyngby være opstaaet. Paa samme Vis mener han, at Varde skyldes en hedensk Helligdom for Gudinden Vaar eller Var.

I Hæftet om Korsør og Skælskør faar Vilh. Marstrand Lejlighed til at opridse et Stykke af vor allerældste Danmarks-historie. Derfra kommer han ind paa Begivenheder, der særlig knytter sig til de to Storebæltsbyer. Den ensartede Endelse i deres Navne understreger deres Rolle som Overfartssteder til Fyn. I en Tidstavle bagest i Hæftet har Forfatteren samlet de vigtigste Begivenheder i Korsørs og Skælskørs Historie fra 965 til 1500.

Ribe Stiftstidende 28-8-1942:

Civilingeniør Marstrand er en anset Forsker. Om hans Skrift om Varde helt igennem kan holde for en videnskabelig Prøve maa staa hen, og hans Anseelse som Videnskabsmand, indtil andet foreligger, for Lægmand være en Garanti for, at Resultaterne, han kommer til, hviler paa saa fast et Grundlag, som det er muligt

Jærnvindingen i Varde Hedensk Helligdom paa Sct. Jacobi Kirkes Plads Træborg vogtede Vardes første Kirke Til hvem var Helligdommen viet?

Dette kan anturligvis kun være spredte Træk fra den udførlige Pjece, men det maa formentlig være tilstrækkeligt til at vise, at det er højst interessante Undersøgelser, der foretages, og tillige, at disse nye Smaabøger om de danske Byer fortjener stor Opmærksomhed.

Bygmesteren 5-9-1942:

Der foreligger allerede nu to Hæfter, det ene om Korsør og Skælskør, og det andet om Varde, begge stærkt præget af Marstrand's visionære Evne til at se klart ind i Historien, hvor ellers alt er saa temmelig taaget (ikke blot for Lægmænd).

Selv om Marstrand graver dybt og vidt, er han alt andet end tung i sit Stof, han blotlægger det med pinlig Omhu til en sluttet Kreds af Kendsgerninger, der gaar let ind i Læsernes Hukommelse. Og navnlig er M. blottet for al svulmende Føleri om et overædelt Danefolk med Herskerevne og -vilje inspireret af Gud. Det var det daglige Stræb efter Brød og Guld samt andet Behov som byggede Danmark og dets Byer op, skiftevis hemmet og fremmet af Konge og Kirke, efter vekslende Behov, men netop derfor er Historien værd at fordybe sig i.

Flensborg Avis 9-9-1942:

I Skriftet om Korsør og Skælskør peger Marstrand i store Linjer paa den almindelige Udvikling

Fortsættes Omslagets 3. Side.

V I L H E L M M A R S T R A N D

T ø n d e r

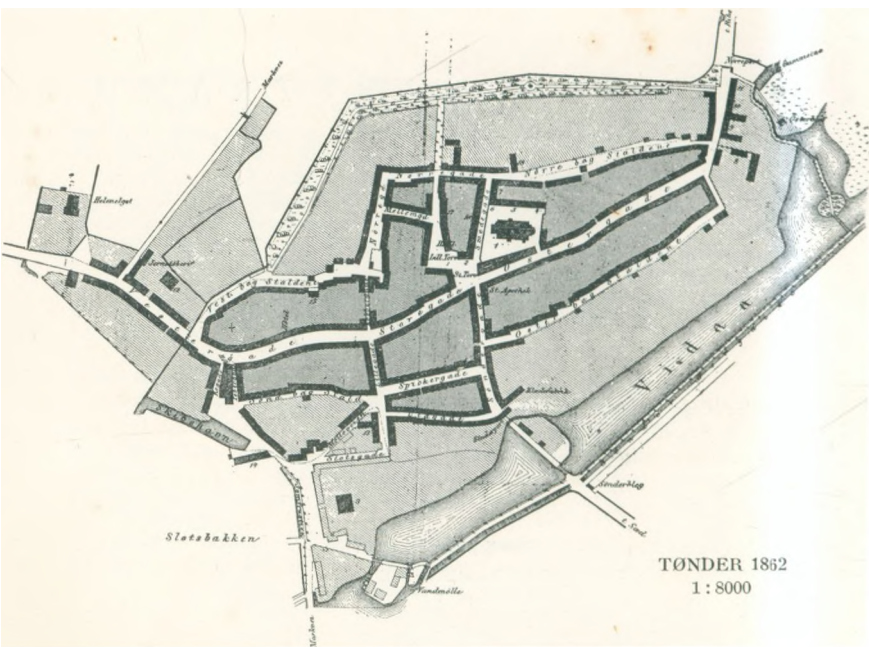
VORE ÆLDRE BYERS
TILBLIVELSE

4

FORENEDE TIDSSKRIFTERS FORLAG

1943

Den ældste del af byen lå nord for den nu tilkastede Skibshavn. Fra Skibsbroen førte Kogade (Kuhstrasse) og Pebergade op til hovedvejen Vestergade-Storegade-Østergade (Westerstrasse-Grosse Strasse-Osterstrasse).

Vidaaens ældre løb gik tæt op til Øster bag Staldene (*Hinter den Ställen*) og Spickergade (-strasse), som har navn efter de der anbragte »speicher« eller pakhuse, som oprindeligt var baghuse til ejendomme i Vestergade.

Graabrødreklostret laa øst for Skjibsbroen. Møllegade (Mühlenweg) er ført hen over dets grund.

Bebyggelsen af arealet mellem *Storegade* og *Lille Torv* er først tilladt paabegyndt i 1580. Tilladelsen maa skyldes, at her laa den oprindelige gaard, tidligst kaldet *Lille Tønder* (*Lutken Tøndern*), senere *Kærgaard* (*Kærgård*). Den er ca 1300 flyttet nord for byen og nedlagt 4/10 1492, da dens jorder skænkedes til byen.

Bebyggelsen langs Østergade maa regnes opstaaet, før Nikolaj kapel paa-
 begyndtes ca1300. Kirken er tidligst nævnt 1363; den var da sognekirke for
 den nedertyske del af befolkningen. Af den er kun taarnet tilbage. Resten
 af den nuværende kirke, *Kristkirken*, opførtes 1591—1592.

T Ø N D E R

Tønder by fejrede den 6te august 1943 syvhundred-aaret for dens stadsret.

Byen ligger midt i det fladeste land, man træffer i Danmark. Man kan nærme sig byen fra syd og nord, fra vest og øst, fra alle sider hæver den sig svagt over synslinien med Kristkirkens slanke spir som det naturlige midtpunkt. Synet præger sig fast i bevidstheden paa hver eneste, der har rejst i disse egne, og for dem, der hører hjemme i landet omkring byen, er den det faste punkt i landskabet, det, man orienterer sig efter, hvor man saa end færdes.

Byen er blandt Danmarks byer noget for sig. Brydningen mellem dansk og tysk har præget den, baade i sit anlæg, i bygninger, og i befolkningens indstilling. Nogles hjerter banker for Danmark, andres for Tyskland; det giver en ejendommelig spænding i arbejdet hver eneste dag aaret rundt. Og denne spænding er lige saa gammel som den stadsret, der jubileredes for.

Byen ligger nu midt i et dansk opland, men omfattede tidligere ogsaa den frisiske befolkning langs vestkysten og paa øerne. Dette har sammen med slægtskabet med de holstenske grever været i høj grad medbestemmende for hertug *Abel*, da han i 1243 gav byen samme stadsret som Lybeck.

Noget nyanlæg, som man almindeligt ser anført, var der ikke tale om. Byens navn gennem hele middelalderen *Lille Tønder* eller paa nedertysk *Lutken Tonder(n)* viser, at den fra sin oprindelse er opfattet som opstaaet af *Møgeltønder*.

Denne landsby ligger langt fra byen, omtrent midtvejs mellem denne og den nuværende kystlinie. Grunden til dette forhold er den, man ved at færdes i landskabet i vore dage mindst af alt vilde falde paa, nemlig ønsket om at have sejlbar forbindelse til byen fra havet.

Fra den tid, hvor havet efter en landsænkning skilte Vesterhavssøerne fra det faste land, gik en stor havarm over nuværende Aventoft sø nær ind til baade Møgel-tønder og Lille Tønder. Ved denne havarm er meget tidligt opstaaet en bebyggelse, tidligst hvor landet var højest og tørrest. Denne bebyggelses navn kan meget vel tænkes at gaa tilbage til den tid, hvor enkeltgravs-folket — som vistnok kan regnes at have baaret navnet *Guti* — trængte frem i Jylland, c. 1800 f. Kr.¹⁾, og giver overraskende oplysninger om stedets oprindelige forhold.

Der er blandt nutidens stednavneforskere fuld enighed om, at forleddet maa udgaa fra den indoeuropæiske ordstamme *tund*, som findes i ord som »tænde« og »tønder = fyrsvamp«. Det maa være den sidste betydning, som indgaar i navnet her, hvis efterled enten maa være et tabt ord for by, eller hvis man regner det udlødende *n* i den nuværende tyske navneform *Tondern* for oprindeligt, hvad mange beslægtede navne som byens nuværende havneby *Højer*, oprindelig *Hothærn* gør sandsynligt: endelsen *ærn* »hus, pakhus, storgaard«.

Dr. *Ludwig Andresen* anfører i sit paa grundige arkivundersøgelser hvilende værk om Tønders historie til 1627, følgende ældre former: c.₁1130 *Tundira*, 1214 *Tundær*, 1216 *Tunder*, 1284 *Tondern*, senere *Tønder* og *Tundern* og udtaler, at navnet maa regnes afledet af olddansk og mellemnedertysk *tynder* »tønder, fyrsvamp«. Samme ordstamme mener han indgaar i *Tunderstad* i Sverige, hvis navn han jævnfører med den folkelige benævnelse af det her nævnte Tønder i Widing herred, hvor den almindeligt kaldes *Tonnerstar*. Videre

1) Med *c* angives en nøjagtighed af $\pm 1-3$ aar. Med *c*₁ angives en nøjagtighed af $\pm 3-10$ aar. Med *c*₂ angives en nøjagtighed af $\pm 10-30$ aar. Med *c*₃ angives en nøjagtighed af $\pm 30-100$ aar o. s. v.

i *Tøndering* i Salling, i *Tunden* ved Drenth i Holland, og i Store og Lille *Tønde* c. 10 km øst for marskbyen. Da Lille *Tønde* blot er navnet paa en kro, hvor vejen fra Store *Tønde* naar landevejen, vil dette sted i det følgende alene blive omtalt som *Tønde* i Slogs herred.

Videre i et forsvundet *Tundersleue* ved Magdeburg, omtalt i 1250, og i bynavnet *Tündern*. Den sidstnævnte by ligger ved Weser lidt ovenfor *Hameln*, og en studerende derfra betegnede sig¹⁾ ligesom marskbyens studerende, naar de skrev deres navn paa latin, som *Tunderensis*²⁾. Paa ældre tysk forekommer navneformen *Tundern* og sammensætningen *Tunderanger*.

Dr. Andresen tager herved afstand fra de ældre forklaringer af navnet, specielt dels afledning af oldnordisk *pundr* »torden eller tordneren«, og er her i overensstemmelse med den nyere stednavneforskning. I Sønderjyske stednavne III (1931—33),² hedder det saaledes: »Navnet er i de ældste originalformer overleveret som *Tundær*, *Tunder*; det først senere forekommende *-n* er af tysk oprindelse«. Derefter afvises muligheden af at aflede det af et ord, der paa oldnordisk begyndte med *p*, isaa fald maatte de ældste navneformer have været stavet med *th*, ikke udelukkende med *t*. Og saa hedder det: »Heller ikke af oldnordisk *tun* lader det sig aflede, da *u*-et i saa tilfælde skulde ventes bevaret. Det eneste der rent sprogligt synes at kunne passe er stammen *tund*, i aflyd til ordet *tænde*, med afledningsendelse *-r*, altsaa formelt samme ord som *tønder*, fyrsvamp«. Og videre: »*Tund-* med afledningsendelse *-r* skulde betyde »middel til at tænde med« og maatte vel saa nærmest tænkes at staa i forbindelse med forekomst af saadanne ting eller brændsel (tørv, ved ?)«. Til slut anføres som muligvis værende af samme stamme *Tønde* i Slogs herred og *Tøndering* i Sal-

1) Som eksempler er anført universitetsmatriklerne for Helmstedt 1588, 1596 og Wittenberg 1599.

2) Med L. Andresen heraf at udlede navneformen *Tunderen* gaar naturligvis ikke an. Alle stednavne paa *borg* giver indbyggernavnet *-borgensis* eller *-borgensis*.

ling, og hertil maa vel ogsaa regnes det ikke i Trap anførte bebyggelsesnavn i Rynkeby sogn, Bjergerød, Fyen: *Tøndeskov* eller *Tønderskov*.

Den svenske stednavneforsker professor E. Ekwall udtaler i sin store haandbog: *The Oxford Dictionary of English Placenames* lignende anskuelser, idet han om *Tendring* i Essex skriver, at da alle gamle navneformer har o i første stavelse, saa maa oldengelsk her have haft y, og forleddet maa da være af samme stamme som oldengelsk *tynder*, nyengelsk *tinder*, oldhøjtysk *zuntirra* »tønder, fyrsvamp«¹⁾. Ordets oprindelige betydning erklærer han usikker, foreslaar som mulighed »bavn«, hvilket vilde give betydningen »befolkningen ved bavnen«, men tilføjer, at betydningen maaske blot er »befolkningen fra Tündern«, hvor han tænker paa den førnævnte by ved Weser. For denne anfører han navneformerne: 1004 *Tundirium*, 1025 *Tundirin*.

Det fremgaar ikke af Dr. Andresens eller Ekwalls værker, hvorfor ordet i de anførte stednavne ikke maa indgaa med den betydning, det sikkert vides at have haft over hele det paagældende omraade. Grunden kan være den, at de begge har fundet denne betydning for fjærntliggende til at kunne indgaa i et stednavn. Deri vil man da blot have et nyt og godt eksempel paa, hvor svært det er i enhver argumentation at frigøre sig for sin egen tids fornemmelser. For os er fyrsvamp en svamp blandt andre, der ødelægger træerne; for tidligere tider var den en højt værdsat nyttevæxt, der

1) Denne forklaring afvises af M. Mackeprang i »Tønder gennem tiderne« I (1943), 49 sammen med de ældre forklaringer af navnet ud fra stammenavnet Tungurur, guden Thor, torden (engelsk *thunder*), tun (hjemmemark) og søtønder. Men den slutning, der herefter drages, kan ikke være rigtig. Den lyder: »Det ene kan snart sagt være lige saa godt — eller rettere daarligt — som det andet, thi i virkeligheden trodser navnet enhver tydning. Blot saa meget kan siges, at dets rod maa søges i dansk sprogstol, ikke i noget fremmed tungemaal«. Tolkningen af navnet lader sig ikke skille fra tolkningen af navnet *Tündern* ved Weser, og de øvrige ovenfor anførte navne. Og vil man ikke gribe til den lidet sandsynlige udvej at anse navnet utolkeligt, fordi det hidrører fra en ældre før-arisk befolkning, saa kommer man ikke uden om sprogforskningens enstemmige resultat, at stammen i ordet maa være det *tund*, som indgaar i ordet at *tænde* og i ordet: tønder, fyrsvamp, ligesom man heller ikke kan hævde, at et ord der ikke kan tolkes maa være dansk. Alt dette udelukker naturligvis ikke, at man kan tvivle om den helt nøjagtige betydning, selv om den her givne tolkning støttes af det s. 11—12 (111—112) anførte.

baade brugtes som tøndes i fyrtøj og som blodstillende middel.¹⁾

Fyrsvampen er her i landet paavist i mosefund helt tilbage i fyrretiden, saaledes at den med stor sandsynlighed kan regnes indvandret sammen med birken,²⁾ der tidligere var dens foretrukne og endnu højt mod nord er dens eneste værttræ. I Mulleruptid er den fundet i et bopladsfund under forhold, der gør det sandsynligt, at den har været brugt af mennesker som middel til frembringelse af ild.

Da bøgen vandrede ind, blev dette træ fyrsvampens foretrukne værttræ, og fyrsvampen er i vore dage udbredt over hele Europa og Asien, saa langt bøgen gaar mod syd, det vil sige til en linie fra Pyrenæerne norden om Sardinien over Sicilien og Morea. Den kræver dog temmelig gamle bøge og træffes derfor bedst i daarligt passede urskovsagtige skove. Et saadant skovomraade er bevaret til vore dage og strækker sig fra Harz i vest over hele Mellemeuropa til Karpaterne i øst.³⁾

Da det maa regnes for en livsfornødenhed, at alle de mennesker, der efter istiden er vandret ind i vore lande, har haft midler til at frembringe ild, saa er der ingen grund til at betvivle, at fyrsvampen har været anvendt i hver vandrende stamme, og da man fik faste boliger har været benyttet i hver eneste husholdning. Da de mængder, der kræves, er smaa, er den naturlig-

1) N. F. Buchwald har i »Meddelelser fra Foreningen til Svampekundskabens Fremme« (1930) og i nogle følgende afhandlinger sammenstillet, hvad der vides om fyrsvampens liv, udbredelse, historie og anvendelse. Om dens anvendelser kan her oplyses, at den som middel til at frembringe ild lik en haard konkurrent i den i 1823 opfundne tændstik, og da denne i 1848 forbedredes til sikkerhedstændstikken, det vil sige en tændstik af den type som anvendes i vore dage, blev fyrsvampen helt slaaet ud til dette brug. Ogsaa den anden anvendelse gik af brug som følge af lægekunstens fremskridt. Den udelodes i 1893 i den danske farmakopi, men sælges dog endnu til landbefolkningen, der stadig bruger den om blodstillende middel. Jeg takker professor A. Howard-Grøn for henvisning til disse skrifter.

2) I birkeskovene længst mod nord trives den mindre godt end en anden poresvamp: *Polyporus ignarius* »ildporesvampen«, der i disse egne foretrækkes som fyrsvamp. I det øvrige omraade synes kun »den ægte fyrsvamp«: *Polyporus formentarius* at have været anvendt som fyrsvamp.

3) I disse egne indsamledes i 1800-aarenes begyndelse saa store mængder fyrsvamp, at der faktisk levede en hel industri deraf. Endnu indsamles aarligt op mod 10 000 ts, som hovedsagelig bruges som blodstillende middel og til stedlig hjemmeflid, idet den behandlede fyrsvamp ser godt ud, om trent som læder, dog er dens holdbarhed langt ringere.

vis i tidligere tid skaffet, som den den dag i dag skaffes i det høje nord, ved at man tog til skovs og indsamlede, hvad man havde brug for.

I de allerfleste egne af Nord- og Mellemeuropa var afstandene ikke større, end at dette lod sig gøre af hver eneste husstand. Der er dog enkelte omraader, hvor dette ikke har været gør ligt. Som de vigtigste af disse maa nævnes Færøerne, Island og Grønland, hvor fyrsvampe overhovedet ikke er truffet. Hertil har den altsaa maattet indføres, naturligvis fra Norge, og indførslen har nok for det meste været af ildporesvampen.

Endvidere øerne langs Vesterhavets eller Nordsøens kyster og de bagvedliggende marskegne, hvis frugtbarhed tillod forholdsvis store befolkninger at leve i disse vanskeligt tilgængelige egne. Ogsaa her maa der være indført fyrsvamp, fortrinsvis ad søvejen i forbindelse med den øvrige handel, som her fandt sted.

Til forsyning af øerne i syd og marsken fra Elben til Rhinen kan man vanskeligt finde noget bedre egnet sted end et eller andet sted ved Weser et stykke inde i det før omtalte urskovsomraade. Netop i dette omraade ligger *Tündern*.

Paa samme maade ligger *Tønder* bekvemt for en forsyning af øerne udfor Sønderjylland og den bagvedliggende marsk. Man maa naturligvis her regne med forholdene, som de var, før den nyere tids store indigninger fandt sted. *Tønder* var da tilgængelig fra havet, idet en havarm dengang strakte sig fra syd over den nuværende Aventoftsø op til *Tønder*. Denne havarm eller bugt laa udmærket dækket af det foranliggende Widing herred, som tilmed i tidlig tid synes at have været i landfast forbindelse med landet nordfor noget vest for Møgeltønder. Efter 1362 var der aabent hav baade syd og nord for Widingherred¹⁾.

I landet nord for denne havarm, det vil sige i de nuværende Højer, *Tønder* og Slogs herreder, har der tidligere været megen skov. Det fremgaar baade af de skovrester, som er tilbage, og af stednavnene. Disse sid-

¹⁾ Se skitserne hos L. Andresen (1939), 6—7.

ste viser klart, at den faste bebyggelse er begyndt ved kysten og lidt efter lidt rykket ind i landet, saaledes at de yngste større bebyggelser træffes blandt Slogs herreds mange torper.

Om slutleddet i bynavnet kan oplyses, at det udlydende *-n* i navneformen *Tondern* næppe som almindelig antaget er af tysk oprindelse, hvor ubestrideligt det end er, at det særlig er blevet fastholdt i tysk udtale. Det er naturligere at regne det stammende fra et efterled *-ærn*,¹⁾ som er almindeligt i engelske stednavne, hvor ordet angives at betyde »hus, pakhus«, og som ogsaa findes i danske og norske stednavne. Sikkert er det paavist i de jyske sognebyer Højen, Mammen, Folding og det i Lø herred nord for Møgeltønder liggende Mjolden, idet man for disse 4 steder har overleveret følgende gamle navneformer *Høth-ærn*, *Mam-ern*, *Fuld-ærn* og *Mjald-ærn*.

Ifølge Marius Kristensens tolkning skal det ogsaa findes i de 3 danske Skern, paa Falster, ved Randers og Ringkøbing, for hvilke er bevaret navneformerne *Sk-ærnæ*, *Sc-ernæ* (1231), henholdsvis *Sk-ærnæ* (1348) og *Sky-erne* (1340), hvor forleddet kan regnes at være et gammelt *skw* af samme stamme som ordene skur og skjul. Denne betydning er i nær slægt med forleddene *bord* »et bord planker«, *bol* »planke« og *staf* »stav eller brædt«, som indgaar i de norske navne *Bullaren*, henholdsvis *Bolæren* og *Staværn*. Andre norske gaardnavne er *Tind-erni*, *Heid-erni* og *Land-erni*.

Det er umiddelbart indlysende, at denne forklaring støttes af det ovenfor om »tønder, fyrsvamp« oplyste, og endnu klarere bliver billedet, naar forholdene sammenlignes med de engelske stednavne med denne endelse. Der er her siden fremkomsten af bogen om Aabenraa blevet yderligere materiale tilgængeligt i Ekwalls foran omtalte store haandbog.

Af den fremgaar tydeligt, at navnene paa *ærn* eller

1) Dette er allerede hævdet i bogen om Aabenraa (1933), 84, 130 og VI, 24 med henvisning til *Gunnar Knudsen*: »Sønderjyske stednavne« III (1932), 1—2, 372 og til *Marius Kristensen*: »Bidrag til tolkning af danske stednavne i Namn och bygd 8 (1920), 120—122.

sideformen *renn* maa gaa tilbage til keltisk tid, idet de rent britiske ord *cēto* »skov« og *cruc* »høj« indgaar i navnene *Chitterne* og *Crewkerne*. Videre at man ogsaa i disse navne lejlighedsvis træffer bortfald af baa-
de *-n* og det foranstaaende *-r*¹⁾. Det første træffes i navne som *Seasalter* i Kent »salthus ved havet«, *Boldre* (dvs Bolder) som i forleddet maa indeholde *bol* eller *bord* »planke« eller »bord planker« og *Dinder* af *den-renn* »hus i en dal«. Det sidste i *Waldron* (c₂ 1090 *Waldrene*) »hus i en skov« og i *Stanion* (1163 *Stanerna*) »hus af sten«. Med denne navneform kan forøvrigt si-
destilles den forannævnte form *Tundirium*, brugt 100-4 om Tündern ved Weser.

Disse navne viser, at forholdet baade kan fremhæve husets, eller efter vor tids sprogbrug, storgaardens be-
liggerhed, det materiale den eller vel i de fleste til-
fælde dens forsvarsindhegning er opført af, og det der særlig er opbevaret, forarbejdet eller forhandlet fra
gaarden. Dette indtryk bestyrkes af en lang række andre navne, i hvis forled ganske indgaar ord af den
sidstnævnte type som »bryg« (*Brewerne* og *Bruern*),

1) Af navne paa *ærn* eller *renn* anføres her følgende med Ekwalls tolk-
ninger:

- Arne* (1285 Harne, 1316 Arne) i Dorset: *ærn* »house«
- Boldre* (1236 Bolre) i Hampshire: maaske *bol-ærn* »plank house«
- Brewerne* (c₂1090 Brewere, Bruerne. 1227 Bruerne) i Gloucestershire og
- Bruern* (c₂1200 Bruern) i Oxfordshire: *breow-ærn* »brewing house«
- Chard* (1065 Cerdren) i Somersetshire: *Cearl-renn* »house in a chart or rough common«
- Chitterne* (c₂1090 Chetre, 1289 Chytterne) i Wiltshire: *cēto-ærn* »house in the forest«
- Colerne* (c₂1090 Colerne, 1179 Culerna) i Wiltshire: *col-ærn* »house where charcoal was stored«
- Cowarne* (1255 Couern) i Herefordshire: *cū-ærn* »cow-house«
- Crewkerne* (c880 Crucern) i Somersetshire: *Cruc-ærn* »house at cruc (= a spur of a hill = brit. *cruc*)«
- Dinder* (1065 Denrenn) i Somersetshire: *den-renn* »house in a valley«
- Findern* (1204 Finderne) i Derbyshire: *fin-renn* »house for wood or heap of wood«
- Hardhorn* (1298 Hordern) i Lancashire: *hord-ærn* »store house«
- Mark* (1065 Mercern) i Somersetshire: *mearc-ærn* »boundry house«
- Newerne* (1282 Newern) i Gloucestershire: *niwe-ærn* »new house«
- Seasalter* (858 Sealtern, c₂1090 Seseltre) i Kent: *sæ-seall-ærn* »salt house or works on the sea«
- Stanion* (1163 Stanerna) i Northamptonshire: *stān-ærn* »stone house«
- Waldron* (c₂1090 Waldrene) i Sussex: *weald-ærn* or *renn* »house in a wood« samt fra Skotland:
- Whitehorn* (c730 Candida casa, c890 æt Hvitan Ærne) i Wigtownshire, »white house«.

»trækul« (*Colerne*), »køer« (*Cowarne*), »træstabler« (*Findern*), »skatte eller forraad« (*Hardhorn*), »gødning« (*Mixerne*) og »pottevarer« (*Potterne*).

Samlet gør alt dette det naturligt at opfatte *Daler*, der ligger ved en lavning mellem Højer og Møgeltønder, som et hjemligt sidestykke til engelsk *Dinder* »hus i en dal«. Det synes ogsaa vanskeligt at skille *Højer* (1231 *Høth-ær*) i type fra *Højen* ved Skagen (c₂ 1340 *Høth-ærn*) og fra *Mjolden* (c₃ 1310 *Miald-orn*). Disse navne synes at maatte udgaa fra den omgivende befæstning, diger af jord (*haud*) eller muld, jævnfør det jyske *Faster*, som svarer til engelsk *Vasterne* (1233 *Festerne*) af *festen* »fæstning«, forbundet med *ærn*, der paa engelsk ogsaa kan forekomme alene (*Arne*) eller med uegenligt forled (*Newerne* »det ny hus«).

Der synes efter det her udviklede ikke at kunne rejses berettiget tvivl om, at navnet Tønder som forled har et ord, som betyder »tønder, fyrsvamp«. Samme betydning er det naturligt at regne indgaaende i *Tønding* (1638 *Stuor*, Lille Tønding) i Tistrup sogn, Ø. Horne herred. Denne by var oprindelig adelby for *Tistrup* (c 1330 *Tiistorp*), som ifølge det i hæftet om Varde s. 18 (46) oplyste maa regnes at have ligget under helligdommen i Varde. Den ligger op til Krarup lund (af *Krat?-torp*) med rester af gammel egeskov iblandet bøg, og kan saaledes let tænkes at have faaet navn af, at man særligt her indsamlede egnens forbrug af fyrsvamp — jævnfør hæftet om Varde II s. 64 (92).

En lignende forklaring maa da gælde *Tøndering* (1420 *Tunderigh*, 1425 *Tundring*, 1456 *Tønneringh*, 1474 *Tynring*) by og sogn i Horne herred Salling, *Tønning* (1688 *Tøenæg*) i Eising sogn, Ginding herred ved Skive og *Tønning* (1411 *Tynnyng*), by og sogn i Tyrsting herred ved Horsens. Derimod ikke Tønning i Eidersted, hvis navn rimeligvis har en anden oprindelse, da det i herredsfortegnelsen fra c₂ 1160 (afskrift c 1303) staves med th: *Thynning hæret*.

Efterleddet er enten blot en afledningsendelse eller mere sandsynligt ordet *ærn* »pakhus«, saaledes at den

samlede betydning af stednavnet i begge tilfælde har været storgaard, hvorfra der har været handlet med tønder eller fyrsvamp. Navnet maa folgelig være opstaaet, fordi der fra egnens oldtidsskove kan regnes at være exporteret fyrsvamp til de skovløse Vesterhavsøer og marskegne, hvis beboere ikke som det meste af landets øvrige befolkning kunne skaffe sig denne nødvendighedsartikel ved selv at tage til skovs og indsamle den.

Jorden omkring den oprindelige gaard eller bebyggelse var frugtbar, hørte til den bedste viden om. Skoven her maa folgelig tidlig være ryddet, og har haft svært ved igen at voxe til paa grund af vestenvinden. Indsamlingen af fyrsvamp maatte derfor lægges længere og længere mod øst, og maa da først være forlagt til Lille Tønder paa en ø i Vidaaen, og senere til Tønde, hvor skoven først kan være ryddet i torptid, det vil sige i løbet af 1000-aarene, hvorefter exporten af fyrsvamp maa være overført til skovrigere egne, idet fyrsvampen for at trives kræver gammel og daarligt paset skov.

Skal der være mening i den her givne forklaring af navnet Tønder som »storgaard, hvorfra der er handlet med fyrsvamp«, maa navnet naturligvis være opstaaet i en tid, hvor der endnu var rigeligt med skov i omegnen af Møgeltønder, og der maa kunne drages slutninger af navnets overføring fra Møgeltønder til den ø i Vidaaen, hvor kærnen af den nuværende by ligger paa lignende maade som Ribe i Ribea og Haderslev i Haderslevfjord.

Det første spørgsmaal, man her møder, er spørgsmaalet om skovens tidligere udbredelse her i landet. Mens man i spørgsmaalet om skovens sammensætning er kommet meget langt gennem moseundersøgelser og pollentællinger, saaledes at man kan skelne mellem forskellige perioder, hvor henholdsvis fyrren, egen og bøgen var det fremherskende skovtræ, saa er man ikke nær saa langt, hvor det gælder spørgsmaalet om skovens udbredelse og undergang.

Et og andet er man dog klar over. Det meste af lerjorden har i broncealderen været skovklædt, da man med broncealderens pløjeredskab *arden* ikke evnede at bearbejde denne jord tilfredsstillende. Agerbrugsjorden fandtes paa de lettere jorder. De sværere jorder kan først være taget i brug efter opfindelsen af *hjulploven*.

Naar dette har fundet sted, har været stærkt drøftet. Steensbergs pollenanalytiske tidsbestemmelse i 1936 af Tømmerbyploven, der var en hjulplov, til overgangen mellem broncealder og jernalder, har formentlig endeligt afgjort spørgsmaalet, idet denne tidsbestemmelse falder sammen med den, jeg i bogen om Aabenraa 1933 har givet af *ornum*, det vil sige store særmarker, som paa landskabslovenes tid laa udenfor fællesskabet. Dem henførte jeg, *før* denne tidsbestemmelse forelaa, og *før* Hatt havde bestemt de bevarede oldtidsagre til tiden fra c_3 400 BC til henimod vor tidsregnings begyndelse. til kelto-skythisk tid, som kan regnes at være begyndt c_3 375 BC.

Paa disse stormarker maa hjulploven først være benyttet. De bevarede oldtidsagre findes paa jorder, der i vore dage er udenfor det dyrkede omraade, og maa derfor regnes at være udnyttet af den del af befolkningen, der ikke tog lære af hjulplovens fordele og paa landsbyjorden indførte den fællesdrift, som var en nødvendig forudsætning for hjulplovens anvendelse, indtil staaalploven og ændrede sociale forhold paa de store landboreformers tid muliggjorde jordens udskiftning.

Saadanne oldtidsagre findes bevaret i Fogstrup nordvest for Tømmerby. Her i Tem sogn har man hele den typiske række fra den stive jord ved Salten (c_2 1405 *Syltvm*, 1419 *Saltem*) til den fattige jord i oldtidsagreene. Tømmerby har lettere jord, og har vist oprindelig været *ornum* til Salten, der af de gamle navneformer kan ses at være fra kelto-skythisk tid. Mellem Tømmerby og oldtidsagreene ligger torpet Fogstrup paa let jord op til heden, og mellem Salten og Tømmerby paa oprindelig skovklædt jord torperne Tolstrup og Paarup.

Henføringen af *ornum* og de kelto-skythiske storgaarde paa *-um* oprindeligt *-heim* til c₃ 375 BC kan altsaa herefter siges at ligge fast med den usikkerhed, som er angivet ved de her og ved andre tidsangivelser anvendte betegnelser c, c₂, c₃ og c₄. Deraf følger da videre, at man vil kunne anvende de øvrige i »Aabenraa« (1933) og »Kongens Lyngby« (1941) anførte tidsbestemmelser, efter hvilke landsbynavne paa *-vi* og *-inge* var til før c₄ 500 BC. Det samme gælder vistnok storgaardene paa *-ærn*. c₃ 375 fastlagde man grænserne for hovedparten af de ældre landsbyer og keltoskythiske storgaarde paa *-um*, herunder ogsaa dem, der senere skiftede navn og fik endelser paa *-by*, *-lev* og *-løse*. Mange landsbyer paa *-by* synes dog at være nydannelser fra c₃ 280 AD, og c₂ 455 AD kan alle byerne paa *-lev* anses opstaaet, dels som nydannelser, dels som ny navne paa ældre landsbyer, mens alle navne paa *-løse* kan regnes opstaaet paa samme tid som ny navne paa ældre landsbyer. Endelig kan torperne paa *-rup* eller *-trup* i almindelighed regnes opstaaet c₂ 1030, naar forleddet ikke er personnavn, og c₂ 1090 naar det er personnavn.

Med forholdene ved Tønder passer disse tidsfæstelser udmærket. Lille Tønder maa naturligvis være yngre end Møgeltønder, og denne by ældre end vejene over den ø, hvor Lille Tønder fik plads. Og disse veje maa senest være fra tidlig kelto-skythisk tid, siden de forbinder S. Løgum i Kær herred med N. Løgum i Lø herred.

Sammen med Ø. Løgum i Rise herred ligger disse 3 byer centralt i hver sit omraade, der samlet udgjorde det senere Ellum syssel. De har indbyrdes god vejforbindelse, og viser saaledes hen til en gammel administrativ inddeling af dette omraade i tredinger. Den tolkning, som i nyere tid er givet af navnet *Løg-um*, at forleddet var samme ord som norsk *lygi* eller *ljug* »fredlyst sted, tingsted« vilde passe godt hermed, men de sproglige indvendinger, der i Sønderjyske Stednavne III (1931—33), 24 er rejst mod denne tolkning, medfører,

at man sikkert maa foretrække den der foreslaaede afledning af olddansk *løgh*, oldnorsk *laug* »vand«. Større forskel i navnets reale betydning giver denne ændring nemlig ikke, idet navnene naturligvis ikke kan være givet, fordi N. Løgum ligger ved Lobækken, S. og Ø. Løgum midt i moser. Isaafald vilde landet være overfyldt med landsbyer af dette navn. Navngivningen maa være ensartet; det »vand«, der indgaar i navnene, kan kun være indviet vand. Stederne bliver derved centralhelligdomme, og dette stemmer paa det bedste med, at navnet paa Løgum kloster tæt ved N. Løgum paa latin gengaves *Locus dei* »guds sted«.

At opdyrkningen af landet nord for Vidaaen er begyndt ved kysten og senere rykket indover, fremgaar klart af stednavnene. Der bliver stadig flere og flere yngre navne, jo længere man naar ind i landet. Allerede i kelto-skythisk tid maa derfor det meste af landet omkring Møgeltønder regnes taget under plov.

Selv om skoven ikke helt forsvandt, saa vilde der intet mærkeligt være i, at handelen med fyrsvamp tidligt gjorde en forlægning til Lille Tønder ønskelig. Hertil kan ogsaa have bidraget, at sejladsforholdene har været bedre. Det blev naturligvis afgørende for, at købstaden Tønder kom til at ligge her, men synes ikke tilstrækkeligt at kunne forklare, at stedet ikke fik et selvstændigt navn. Det maa skyldes en afhængighed af Møgeltønder, det var af betydning at fastholde overfor omverdenen.

En saadan antagelse støttes som tidligere nævnt af, at man længere op ad aaen træffer et *Tønde*, omtrent midtvejs mellem de ældre bebyggelser Jeising og Bov, og paa det eneste sted i disse egne, hvor der kan regnes at have været storskov nok til indsamling af fyrsvamp. De mange torper i Slogs herred: *Hostrup*, *Solde-rup*, *Bylderup*, *Sottrup*, *Hajstrup*, *Frestrup*, *Foverup*, *Korup*, *Broderup* og *Bajstrup* viser, at disse egne endnu har haft megen skov c. 1030, men deraf fremgaar ikke, naar omtrent skovene ved Tønder er afdrevet. At Jeising har faaet kirke i *Hostrup*, Bov i *Bylderup* afgør

heller ikke spørgsmaalet, ti begge disse torper ligger saa nær deres adelby, at man deraf kun kan slutte, at torpmændene har været mere om sig end de adelsbønder, de forlod.

Stednavnene alene afgør altsaa ikke, naar skoven ved Møgeltønder henholdsvis Lille Tønder var afdrevet. Det kan dog siges, at naar Lille Tønder fik navn efter Møgeltønder, ikke et selvstændigt navn, saa er der en ikke ringe sandsynlighed for, at Lille Tønder blev anlagt c. 500 BC, da man for alvor tog fat paa at opdyrke egnen omkring Møgeltønder. Paa tilsvarende maade kan stednavnet Tønde tages til indtægt for, at der er oprettet et særligt indsamlingssted her, samtidigt med at de jyske bispesæders oprettelse c 947 satte nyt liv i handelen og førte til opstaaelsen af de ældste byer. Tønde maa ihvertfald have været til, før torpanlægene i 1000aarene førte til næsten fuldstændig afdrivning af skovene i Slogs herred.

Sikkert er under alle omstændigheder, at hverken Tønde eller Lille Tønder kan være yngre end de her anførte tidspunkter. For Tøndes vedkommende fremgaar dette umiddelbart af, at Tønde maa være ældre end torperne, og for Lille Tønders vedkommende af vejforholdene. Lille Tønder maa nemlig være opstaaet samtidigt med, at man førte vejen fra Møgeltønder over Vidaaens nordre løb, senere kaldet Gammela eller Laurentiusstrømmen, til den holm i aaen, paa hvilken byen er anlagt. Sydvest for denne holm laa en mindre holm, den senere *Slotsbakke*. Naar vejen fra Møgeltønder er ført over Gammela skyldes det, som navnet Lille Tønder udviser, i første linie, at der mellem de 2 holme fandtes en velegnet *landingsplads*, betinget af at byholmen havde fast grund ud til dette løb.

Bestemmende var endvidere, at man derefter ogsaa forholdsvis let kunde komme over Vidaaens søndre løb og hovedstrøm, *Møllestrømmen*. Stedet, hvor denne krydsedes, maa have ligget omtrent midt mellem den først i de sidste Aar tilkastede *Skibshavn*, ogsaa kaldet *Zug*, hvor smaa fartøjer endnu langt ned i 1800erne lag-

de til, og den nuværende *Vandmølle*. Sydstrømmen løb nemlig oprindelig nordligere end nu, og det nuværende løb er blevet til ved opgravning i aarene 1587—1598, dels for at indvinde areal til bygrunden ved tilkastning af det ældre sydløb, dels for at tilvejebringe en stor mølledam. Baade den nuværende vandmølle og dens forgænger viser, at bundforholdene dér var saa pas gode, at man kunde opføre bro og dæmning over aaen her, og man opnaaede derved forbindelse mellem landet syd og nord for Vidaa.

For saa vidt kan man tiltræde udtalelsen i Trap IX⁴ (1927), 251: »Hvor ældgamle færdselsveje fra nord overskrider Vidaaen i sydlig retning og paa et sted, der dengang laa nær ved havet, er der tidligt fremstaaet en bebyggelse, som er blevet til staden Tønder.« Samtidigt maa man dog huske, at der nok var betydeligt kortere fra byen til havet end nu, men over 4 km maatte man sejle op ad Vidaaen, og at det ikke var vejlinier fra nord, som oprindeligt overskred Vidaaen i sydlig retning, men til at begynde med vejen fra Møgeltønder i vest, som banede sig vej mod øst, baade for at faa en havneplads og for at komme i forbindelse med skovene i Slogs herred.

Efter at have passeret hovedløbet ved den ældre *Vandmølle*, gik vejen i omtrent ret øst over *Rørkjær*, hvorfra en vej førte over Jejsing og Lund til Rapsted, en anden over *Lille Tønde* til vejkrydset nord for Burkal kirke, hvorfra der udgik veje til *Nolde*, til *Bov*, hvorfra videre over Bredevad og Alslev til Aabenraa, og til *Burkal*, hvorfra videre over Store Jyndevad til hovedvejen fra Immervad over Tinglev til Flensborg.

Det er indlysende, at denne vest-øst gaaende vej snart maatte trække veje til sig fra nord og syd. Den vigtigste vej fra syd førte fra Leck over *S. Løgum* og Sæd til et punkt c 2 km øst for Tønder. Fra nord er der tale om 3 veje, først fra nordvest fra *Ø. Løgum* over Rødekro, Egvad og Hellevad til Bested kirke, hvor vejen deler sig, dels til *Løgumkloster* og *N. Løgum*, dels over *Ø. Højst*, Solvig og Store Emmerske til *Tønder*, videre

en direkte vej til *Tønder* fra *N. Løgum* og *Løgumkloster*, hvor den ældre vej gik over Høgslund og Kongsbjerg til Store Emmerske, og endelig i omtrent ret nord *Ribevejen*, som nok i dens nuværende forløb er en ret ung vej, men som for den sidste stræknings vedkommende maa have afløst en ældre vej fra Bredebro over Abild til *Tønder*.

Store Emmerske ligger i omtrent ret nord for Sød. Paa forhaand vilde derfor en vejlinie Sød-Rørkjær-Store Emmerske være den naturlige forbindelseslinie over Vidaa. Undersøger man terrænet, vil man imidlertid hurtigt se, at terrænforholdene ikke er gunstige for denne linieføring, og at man afgjort vil foretrække omvejen over *Tønder*, fordi byholmen, hvis faste bund hævede sig op til 4—5 m over det omliggende terræn, afgav et ganske anderledes sikkert støttepunkt for vejlinierne, end det var muligt at faa i engene mellem Sød og Store Emmerske, hvor de mange vandløb, som tilsidst forener sig i Vidaaen, og af hvilke de vigtigste er *Arnaa*, *Hvirlaa*, *Grønaa* og *Sønderaa*, vanskeliggør al trafik i nord-sydlig retning.

Tilsyneladende er det ganske unaturligt, at vejen fra *Møgeltønder* til de 3 veje, som fra *Tønder* gaar mod nord og nordvest, 2 gange krydser *Gammelaa*, men tages terrænforholdene under et i betragtning, er det ikke svært at se, at vejen løb bedre over byholmen end nord for *Gammelaa*. Det er lige saa let at se, at *Søndergade*, som ender ved *Torvet* midt paa byholmen, ikke kan være den oprindelige vej syd ud¹⁾, blandt andet fordi den over *Torvet* tidligere kun fortsatte til det nu tildækkede nordre løb, og ikke gik videre mod nord, samt at der her maatte opstaa en gade, saa snart byen var voxet ud over »Store Torv«. Man maatte saa bekoste et nyt broanlæg over hovedløbet, fordi de fra syd kommende vejes indføring ad *Søndergade* gav betydeligt kortere vej til byens centrum end den ældre vej over den gamle vandmølle, og fordi der i det hele taget trængtes til en

¹⁾ Dette har ogsaa Vilh. Lorenzen gjort opmærksom paa i »Tønder gennem tiderne I (1943), 32«.

bedre vejforbindelse sydfra til hovedgaden langs holmens ryg, *Vestergade—Storegade—Østergade*. Den tidligere gik over den ældre *Vandmølle*, over *Skibsbroen* samt ad en af de smalle gader *Pebergade* eller *Kogade*. Denne forbindelse var kun brugelig, saa længe byen blot bestod af en bebyggelse op til de sidstnævnte gader, som maa hidrøre fra den tid, hvor handelen var flyttet fra Møgeltønder til Lille Tønder.

Om Møgeltønder, Lille Tønder og Tønde gælder naturligvis, at deres betydning og trivsel ikke har været afhængig af fyrsvamp-udførsel i den forstand, at de ikke kunde eksistere, hvis udførslen hørte op. Det afgørende for deres trivsel maa have været landbruget. Handelen med fyrsvamp har blot været noget, som i tidlig tid har kendetegnet disse steder. Lille Tønder fik desuden betydning ved at have havn i en aa og ankerplads i en dækket fjord, den bedste paa hele vestkysten fra Eider til Ribesaa.

Om betydningen af denne havneplads haves der fra tidlig tid flere vægtige vidnesbyrd. De »Saxere«, der sammen med Frankerne 534 erobrede Thüringen og loddele landet, har jeg i »Aabenraa« hævdet maatte være de ved denne tid fra Danmark fordrevne Had-Barder. De berettes at være kommet fra Tønder, og at dette er rigtigt, fremgaar baade af de guldhorn, der inden afrejsen blev nedgravet i *Gallehus*, og af navnet *Tundersleue* ved Magdeburg.

Fundforholdene, kort under jordens overflade og tæt ved hinanden, viser, at guldhornene maa være gravet ned under gulvet af hallen i en derværende kongsgaard. Hensigten hermed er ganske klar. Ved dette kostbare offer vilde man sikre sig ejendomsretten til landet, naar man med paaregnet støtte udefra kom tilbage. Lang-Bardernes Erobring af Italien gav imidlertid de udvandrede andre maal, saa de kom aldrig igen. Men at det var deres hensigt, ses ogsaa af den omstændighed, at hele Thüringen blev opfyldt med navne overført fra Danmark, nemlig alle de mange navne, man der træffer paa *-leben*. De svarer næsten alle til de hadbardiske

storgaarde i Danmark paa -lev. At der mellem dem findes det nu forsvundne *Tundersleue* godtgør med overvejende sandsynlighed, at sidstnævnte by har navn efter det her omtalte *Tønder* i Danmark.

Under vikingtogene mod England maatte Tønder og bugten ved Tønder spille en stor rolle for de flaaeder, som fra disse egne afgik til England. Et indirekte vidnesbyrd herom har man i det forhold, at navnet *Trælborg* baade i Nolde og Tønder landsogn forekommer som marknavn. Beliggenheden af de paagældende marker synes imidlertid at udelukke, at de nogensinde har været brugt, som navnet maa regnes at angive. Tages hensyn til de mange trælborge, som kendes landet over med en enkelt udløber i det indre Rusland, maa ordet betyde fordelingssted for de trælle, der indførtes for at udføre markarbejdet, naar hele den voxne mandlige befolkning var paa vikingtog. De to nævnte marknavne forklares derfor bedst ved at antage, at disse marker engang i tiden har været givet i erstatning for en ved Lille Tønder anbragt *Trælborg*, som kan tænkes at være blevet opgivet, dengang byen fik sin første kirke, og da flyttet ud til Emmerlev, hvor man træffer et næsten lige saa smukt cirkulært *Trælborg* som det kendte sjællandske Trælleborg ved Slagelse. Det ligger ved Sejerslev aa, lige overfor Daler og Højer. Det tønderske har rimeligvis haft plads paa slotsgrunden og kan derfor ikke længere spores i terrænet.

Kan der regnes med denne antagelse, maa man vistnok ansætte dette Trælborg til c₂ 1005, og det cirkulære Trælborg i Emmerlev til c₂ 1015. Der er nemlig ingen grund til at regne trælborgene ældre end Svend tveskæg (c 946—1014)'s beslutning om at erobre England. Denne beslutning kan først være taget efter Angelsaxernes anfald paa de danske natten den 13/11 1002, hvor kongens søster og hendes mand grev *Paling* var mellem de myrdede, og der kan fornuftigvis ikke regnes med nyanlæg efter Knuds generobring af England i 1016.

De fleste trælborge kan ses at være anlagt paa afsides liggende steder. Det er der ikke noget mærkeligt i. Jo

nærmere de laa ved en bebyggelse, des lettere har det været for trællene at træffe aftaler om flugt. Helt gennemført er henlægningen af trælborge til afsides liggende steder imidlertid ikke — i modsat retning virkede ønsket om trællenes fordeling til gaardene landet over, og man ser da ogsaa det sydsvenske *Trelleborg* anlagt saa nær en begyndende bydannelse, at denne senere tog navn deraf, og det norske *prelaborg* anlagt lige syd for Oslo, dog skilt fra byen ved et vandløb. Paa lignende maade kan forholdene have været ved *Lille Tønder*, inden man som følge af de nævnte ulemper og ønsker om udvidelse af byen gik til den antagne flytning af denne Trælborg til det cirkulære Trælborg i Emmerlev sogn.

Naar navnet er bevaret som marknavn i Nolden i Burkal sogn ikke langt fra *Tønde* og i *Lille Tønder* landsogn, saa skyldes det rimeligvis mageanlæg i forbindelse med den antagne udvidelse af byen, en udvidelse som sandsynligvis har staaet i forbindelse med opførelsen af den ældste kirke i Lille Tønder. Egnens ældste kirker maa regnes at være opført kort efter de jyske bispesæders oprettelse c 948 og ihvertfald inden Haralds officielle antagelse af kristendommen 965. Som de ældste kirker maa regnes kirkerne i *Højer* og *Møgeltønder*. Man var her i nær forbindelse med Nordfrisland, hvor kristendommen ude i befolkningen tidligere blev antaget end i det øvrige Danmark. Man kan maa-ske heller ikke helt afvise muligheden af, at *Lille Tønder* har faaet kirke ved denne tid, men sandsynligheden herfor kan dog ikke kaldes stor. Er det rigtigt, at der dér har ligget en *Trælborg*, saa er kirken næppe opført, før denne flyttedes, og naar selve navnet Lille Tønder, der efter det foregaaende kan regnes opstaaet saa tidligt som c. 500 BC, bevaredes langt ned i middelalderen, saa tyder ogsaa dette paa, at stedet i nogen tid har ligget under Møgeltønder sogn. Da den ældste kirke i Tønder imidlertid ikke blot var bykirke, men tillige omfattede landsbyerne *Tved*, *Korntved* og *Emmerske*, saa kan den ikke være yngre end den ældste sognedeling, som kan regnes at være gennemført c 1028. Det vil altsaa være

meget passende at regne kirken opført umiddelbart efter den antagne flytning af trælborgen c₂ 1015.

Man kan ikke herimod anføre, at man langs Vidaaens sydside træffer et stort engomraade med navnet *Stub-kær*. Det ligger paa byens grund øst for byen, og oplyser naturligt intet, som er af betydning i denne forbindelse, saafremt forleddet som almindelig antaget er ordet »stub, træstub«. Helt anderledes er forholdet, hvis forleddet er det ord, som findes i *stuf* »jord udtaget af fællesskabet og givet til kirken« og i *stue*, *stuehus*, af en oprindelig betydning »udstykket grund til opførelse af et hus«. For denne sidste betydning taler, at der paa den ene side ikke kan ses at være nogen grund til, at den nævnte store eng skulde have været saa meget mere fyldt med træstubbe end de tilstødende enge, at den skulde have taget navn deraf — forholdet synes snarere at maatte have været det omvendte — og paa den anden side, at denne betydning indgaar i en række stednavne, som maa forklares ud fra tidligere bydannelser det paagældende sted. Dette er nærmere forklaret i bogen om Aabenraa, hvor det tillige er vist, at disse bydannelser maa henføres til tiden mellem c 948 og Harald den gode eller blaåtands død c 986.

Lægger man denne betydning i ordet, maa man regne med tilstedeværelsen af en kirke, men denne kirke behøver ikke nødvendigvis at have ligget i Lille Tønder. Den paagældende udskillelse af fællesskabet kan lige saa godt være sket til kirken i Møgeltønder, og kan ogsaa bedst regnes at være sket til fordel for denne, da engen ikke længere nede i tiden kan ses at have været i Lille Tønders kirkes besiddelse. Der er altsaa for denne sags skyld ingen indvendinger at fremføre mod en henføring af den ældste kirke i Lille Tønder til c₂ 1015. Denne kirke var indviet til *S. Laurentius* og laa i den vestlige ende af den nuværende by, nemlig nord for Vestergade 33—35, overfor Kogade og Pebergade. Dens jord strakte sig fra Vestergade mod nord til Gammelaa, som af den grund ogsaa kaldtes *Laurentiusstrømmen*. Det er muligt at aaret for denne kirkes anlæg var

1017. Danske Atlas VII (1781), 252 anfører nemlig, at byen dette aar var en betydende havneplads. Nogen hjemmel for denne oplysning er det ikke lykkedes at finde,¹⁾ men da det af alt det anførte fremgaar, at oplysningen kan være rigtig, saa er det rimeligt at regne med, at oplysningen yderst ude gaar tilbage til en gammel oplysning, at kirken var fra dette aar. Endnu i 1600-aarene havde man mange steder, som det fremgaar af kartografen *Johannes Meier* (1606—1674)'s og præsten *Anton Heimreich* (1626—1685)'s arbejder, kendskab til alderen af egnens kirker. Disse oplysninger har man som regel ikke anden hjemmel for, men de synes i saa mange tilfælde at kunne være rigtige, at det ikke kan anses utilladeligt her at nævne denne mulighed. Nogen større rolle spiller den ikke i nærværende forbindelse, idet Lille Tønders kirke som nævnt maa regnes at være ældre end sognedelingen c 1028.

1018 hjemsendte Knud den store hirden, og i løbet af de følgende ti aar lykkedes det ham at bringe kristendommen til fuldstændig sejr i Danmark. Alle de hedske helligdomme blev afviklet og omdannet til kirker. Ny kirker blev opført, og byerne fik betydning som midtpunkter for handel og en industriel produktion, som kunde tilfredsstille den købelyst, de i England erhvervede rigdomme havde spredt over det meste af befolkningen. Kronens og kirkens trælle blev flyttet ud i de ældste torper.

Man kan regne med at en stor del af de foran nævnte torper i Slogs herred er anlagt ved denne tid, og dette maa naturligvis i særlig grad gælde de to torper, som blev sognebyer: *Hostrup* udskilt af Jejsing og *Bylderup* udskilt af Bov. Her som andre steder i landet gav dette forøget omsætning i byerne og forberedte den store torpdannelse under hungersnøden c 1090, hvor bøndernes trælle selv tog jord.

1027 berettes grænsen mellem Slesvig og Ribe stift at være fastlagt. Naar dette maatte gøres, var det fordi den fra Slesvig og Ribe udgaaede missionsvirksomhed

¹⁾ L. Andresen (1939), 5.

havde strakt sig ud over de gamle stammegrænser, saaledes at bispem af Slesvig ikke havde nøjedes med at kristne Slesvigs egenlige opland, det gamle Angel, men ogsaa havde præket i de østlige egne af det gamle *Sinland*. Dette landskab havde siden folkevandringstid haft tingfællesskab med *Angel* i *Urnetinget*, til hvis opretholdelse *Tinglev* maa regnes at være udlagt. Hele Sinland kunde Slesvigbispem imidlertid ikke faa, da Ribe laa centralt i det vestlige Sinland. Slesvig stift kom da til at omfatte hele Angel, det samme aar til Danmark af den tyske kejser endelige afstaaede land mellem Eider og Danevirke, hele Nordfrisland og Sinland øst for Hærvejen, saaledes at Haderslevvegnen op til Kongeaa-Koldingfjord kom til Slesvig stift. Af hensyn til Nordfrisland blev ogsaa Kærherred syd for Vidaaen lagt under Slesvig stift, mens resten af vestlandet, herunder Møgeltønder, og Lille Tønder kom under Ribe.

c1060 deltes det store Ribe stift, som foruden de dele af Sinland, der ikke kom til Slesvig, bestod af hele det egenlige Jylland nord for linien Skjernaa—Vejlefjord. Det skete ved udskillelsen af særlige stifter i Aarhus, Viborg og Vestervig. Ved samme lejlighed gennemførtes sysseldelingen; i det egenlige Jylland paa den maa-de, at de gamle stammeomraader deltes i 2 sysler, saaledes at omtrent halvdelen af hvert gik til hver sit stift, og i Sinland, saaledes at sysselgrænserne kom til at gaa tværs over stiftsgrænsen¹⁾. Dette sidste maa have været upraktisk, og sysseldelingen kan da heller ikke ses at have fungeret her, idet de 3 sydligste sysler og landet mellem Danevirke og Eider tidligt er blevet lagt ind under det gamle Urneting som overinstans for herredstingene. Det er naturligt at opfatte denne ordning som samhørende med oprettelsen af hertugdømmet Slesvig. Aaret herfor er ikke overleveret. Maaske er det sket ved samme lejlighed, maaske først lidt senere. Det var ihvertfald en realitet i 1115, da Knud lavard (c1091—1131) overtog hvervet som hertug, og maaske samtidigt

1) Aabenraa (1933), 44 samt Herredsinddelingen i Danmark i Tidsskrift for Opmaalings- og Matrikulsvæsen (1937), 505—533.

med de herredsdelinger, som kan ses at have fundet sted i den østlige del af hertugdømmet efter c.₂1090.

Første gang man hører noget om Tønder er hos den arabiske geograf *Idrisi* (1099—c 1164). Hans fulde navn var *Abu Abd-Allah-Muhammed ash-Sherif al-Idrisi*. Han blev ven med den normanniske konge Roger ij (c 1081—1154), som 1102 blev konge af Sicilien og efter 1127 at have erobret Apulien i 1130 tog den mærkelige titel, som holdt sig helt ned til Napoleons tid: »konge af begge Sicilier«. Paa hans opfordring foretog Idrisi omfattende rejser, som ogsaa førte ham til Norden, og i 1153 udgav han resultatet af sine undersøgelser i skriftet *Nuzhat almustaq fi ikhtiraq al-afag* »Nydelse for den der længes efter at gense landene«, som han tilegnede Roger ij, hvorfor skriftet ogsaa gaar under navnet *Kitab Rudjar* »Rogers bog«. I *Danamarkha* nævner han blandt andet »havnen Turdira«, hvor navnet maa være en fejlskrift for *Tundira*. Han siger om dette sted: »Det er en havn, der er dækket for alle vinde, og ved den er der bebyggelse (paa alle sider)«. Idrisis værk er ikke lige let at finde ud af. Det skyldes i hovedsagen, at det beror paa selvsyn, som for Nordens vedkommende kan regnes at have fundet sted c.₂ 1130. Hans udsagn kan ikke, som mange har ment det, gaa paa Møgeltønder. Ud for Møgeltønder har der aldrig været dækning for alle vinde, og der kan ikke der have været bebyggelse i nærheden af nogen ankerplads. I Lille Tønder passer beskrivelsen. Skibshavnen mellem de 2 holme, altsaa uden nævneværdig strøm og uden mulighed for bølgedannelse, laa »godt beskyttet for alle vinde«. Den laa endvidere umiddelbart op til bebyggelsen ved *Kogade* og *Pebergade*, og har sikkert allerede da haft bebyggelse paa den overforliggende holm. Paa den formodede Trælborg's plads maa allerede da være opført en kongsgaard, siden kronen allerede før 1214 kan ses at have overladt den gamle kongsgaard i Møgeltønder til bispestolen i Ribe.

Det har uden tab af vitale rettigheder kunnet ske allerede c.₂ 1028, men er maaske først sket noget senere.

For det tidlige tidspunkt taler det meget store jordegods, som bispestolen i Ribe havde i disse egne, og som senere medførte en deling af det oprindelige Lø herred i Lø og Tønder herreder. Mellem disse herreder og Vesterhavet laa Højer herred, hvis areal er saa meget mindre end de 2 nævnte herreders, at dette kun kan forklares ved at regne landet øst for Møgeltønder meget svagt bebygget, dengang herredsdelingen fandt sted. Den maa regnes at have fundet sted c₃ 375 BC, og da jordebogen fra 1231, som bygger paa en herredsfortegnelse fra c₂ 1160 og kendes fra en afskrift fra c 1303, nord for Vidaaen blot anfører herrederne Højer og Lø, saa kan heraf sluttes, at skoven paa den tid her tales om endnu havde en saa stor udstrækning, at der meget vel har kunnet findes store urskovsagtige bevoxninger.

Idrisis besøg fandt sted paa saa tidligt et tidspunkt af byens liv, at hans vidnesbyrd, hvor kort det end er, og hvor gjerne vi vilde have haft det udførligere, har meget stor betydning for os. Det godtgør med sikkerhed, at der paa hans tid eksisterede et virkeligt bysamfund i Lille Tønder. Ellers var byen ikke nævnt af ham. Denne by maa i alle indre spørgsmaal regnes at have været styret af kongens eller hertugens ombudsmand i forbindelse med byens købmænd. Disse maa regnes at have været organiseret i et under Knud den store efter engelsk forbillede oprettet gilde, der blev ledet af en oldermann med bisiddere, som kaldtes *oldinge* eller paa latin *seniores*.

Dette er ikke positivt bevidnet for Tønders vedkommende, men kan sluttes ud fra vor viden om forholdene i landets øvrige byer, herunder ikke mindst i det nærliggende *Ribe*, hvor raadsforfatningen ikke, da den indførtes ²⁰/₂ 1252, kom helt til at afløse gildestyret, men til ²⁶/₆ 1269 virkede sammen med dette, saaledes at man der finder udtrykket *seniores et consules* »oldinge og raadsmænd«, ligesom man i *Flensborgs* stadsret fra 1284 har den bestemmelse, at raadsmændene skulde indsættes med samtykke af S. Knudsgildets oldermann¹⁾.

1) Aabenraa (1933), 80—81.

Paa Idrisis tid fandt store omlægninger af handelen sted. Den vigtigste by for handelen mellem Vesterhav og Østersø havde *Slesvig* længe været. Byens anlæg i 804 og 808, hvor købmændene fra *Rerik* flyttedes til byen, skyldtes den forstyrrelse, Karl den stores angreb paa Saxerne havde fremkaldt i de gamle handelsforhold, hvor hovedforbindelsen mellem de 2 have havde fundet sted mellem *Elben* og *Trave*. Fra *Elben* udgik den vistnok fra byen *Rerik*, som rimeligvis har ligget i nærheden af det 1181 anlagte *Lauenburg*¹⁾.

934 blev det ældre *Sliasthorp* i Hedeby sogn flyttet indenfor halvkredsvolden, og var derefter under navnet *Sliasvic* paa tyske hænder til 983, hvor byen tilbageerobredes af Harald den gode eller blaatan. Byen blev en industriby af et for den tid betydeligt omfang, saa der er intet mærkeligt i, at den beholdt en ledende stilling længe efter, at de politiske forhold, som havde bevirket dens fremkomst, var ophørt. Men det er klart, at der fra tysk side maatte gøres forsøg paa igen at faa handelen tilbage i dens gamle leje. Førende i dette arbejde blev dels den by, som voxede op i læ af den af Karl den store c 811 anlagte *Hammaburg*, og fremfor alt det byanlæg, som grundlagdes af grev *Alf ij* (c₂ 1115—1164) af Holsten til erstatning for den i 1138 afbrændte vendiske by *Bucu*. Den ny by grundlagdes 1143 med navnet *Lübeck* og fik stadsret fra Soest i Westphalen.

1157 maatte byens grundlægger grev *Alf ij* afstaa byen til *Henrik løve* (c₂ 1129—1195). Byen var da afbrændt, men blev 1158 genrejst som et stort fællesforetagende, der blev forbilledligt for en lang række byanlæg i de tidligere vendiske lande, efterhaanden som disse koloniseredes af tyske nybyggere, og da *Sven grathe* (c₂ 1120—1157) havde begaaet den taabelighed at plyndre nogle russiske skibe, som i vinteren 1156/57 laa paa *Sli*, saa gik udlandshandelen fuldstændig over fra *Slesvig* til *Lübeck*.

Slesvig rejste sig aldrig mere, og de mange smaa byer eller handelspladser, som var opstaaet ved de danske

1) Aabenraa (1933), 11.

fjorde, var i de foregaaende aartier saa jævnligt overfaldet af vendiske sørøvere, at de havde maattet trække sig ind i landet. De var dermed foreløbigt sat ud af spillet, kun *Ribe*, hvis beliggenhed havde sikret den mod vendiske anfald, blomstrede. Det er klart, at disse forhold maatte virke til gunst for handelen ved *Lille Tønder*, saaledes at der næppe kan være tvivl om, at dette navn, der oprindeligt var navn paa en aflæggergaard under Møgeltønder, mere og mere opfattedes som navnet paa en egenlig by, saaledes som det kan ses, at Idrisi gjorde det c₂1130, og Franciskanerne eller Graabrødrene gjorde det i 1238.

Denne munkeorden var stiftet i 1210 af den hellige *Frants af Assisi* (1182—1226), en af kirkens største skikkelser. Han priste fattigdommen som en dyd, der gjorde det lettere at leve livet i ydmygt samliv med gud, og det blev hans livssag at faa kirken til ikke blot at tage sig af de rige og velstillede, men ogsaa til at hjælpe de fattige i samfundet til at opleve glæden ved gud. Hans tanker fængede i landene, 1223 anerkendte paven ordenen, og allerede aaret før hans død, altsaa i 1225, grundlagdes et Graabrødre kloster i Lübeck.

1232 kom Graabrødrene »paa deres bare ben til Danmark«, som det hedder hos *Peder Olsen* (c₂1495—c1561), da han efter reformationen nedskrev, hvad han kunde finde om ordenens udbredelse i Norden, »og blev modtaget med aabne arme af kongen, hele gejstligheden og folket«. Deres første gerning blev oprettelsen af et kloster i Ribe, derefter fulgte et i Slesvig 1234, i Viborg 1235, i Randers og Svendborg i 1236, i Roskilde 1237, i København og Kalundborg 1237/38, og ¹⁸/₇ 1238 fik de af ridderen *Jens Navnesøn* og hans hustru *Elsif* overladt en grund i Tønder til opførelse af et kloster. Grunden laa umiddelbart øst for skibsbroen, altsaa saa fortrinligt som vel muligt. Byggeriet kom strax igang og afsluttedes 1247 med indvielsen af klostrets til Vor Frue indviende kirke.

Den mand, som forestod dette arbejde, *Regner* (c₃ 1200—1266), maa have været en sjælden dygtig og

virksom mand. Allerede aaret efter, altsaa i 1239, lykkedes det ham at faa udskilt klostrene i Norden i en særlig kirkeprovins *Dacia*, for hvilken han blev provincialminister. Gennem Jens Navnesøn, som stod hertug Abel nær, idet han 1240 har medunderskrevet to af dennes breve, fik Regner hertugen interesseret i udviklingen af Tønder, og da Abel blev konge, gennemtvang kongen 1252 mod den stedlige gejstligheds ønske, at Regner blev bisp i Odense.

Abel (c 1218—1252), som 1232 blev forlenet med herugdømmet, ægtede 1237 *Mechtild* (c₂ 1220—1288), datter af *Alf iv* (c₂ 1189—1261) af Holsten. Da han i 1239 indtraadte som broder i Graabrødreklosteret i Hamburg, blev Abel formynder for hans sønner, af hvilke den ældste *Johan j* (c₂ 1222—1263) fik Kiel overladt. 1242 fik Johan, sikkert med sin formynders samtykke, Lübecks stadsret overført til Kiel, og aaret efter lykkedes det som nævnt broder *Regner* at opnaa det samme for byen Tønder, hvormed fulgte, at visse retssager kunde appelleres til Lübeck.

Ved samme lejlighed fik byen et segl. Det blev en kopi af Lübecks ældste segl, som kendes fra 1230, men som maa have været ældre, fra 1202, maaske 1158, da det viser en *nef*, skønt denne skibsform i 1243 var afløst af *koggen*. Dette fremgaar blandt andet af segl fra Elbing 1242, Wismar 1252 og Harderwijk 1280¹⁾.

Tønder.

Segl fra 1243 efter aftryk 1443.
 Forbillede Lübecks segl fra 1202 (1158?).
 + SIGILLVM · CIVITATIS ·
 TVNDERENSIS

Det exemplar af Lübecks stadsret, som udførtes til Tønder, er endnu i behold med sit oprindelige bind udført med røde skindstrimler. Det hedder i dette, at

¹⁾ L. Andresen (1939), 13 — jvnf. Varde II (1943), 72 (100).

afskriften er udført »til ære og behag for hr. Abel, Jyllands berømte hertug og paa foranledning og anmodning af broder Reinard, provincialminister for mindrebrødrene i Danmark, samt til glæde for borgerne i Tønder«.

Man kan naturligvis her opfatte »borgerne«, som en række mænd, der ønskede her at bygge en by. L. Andresen har gjort sig store anstrængelser for at vise, at byen blev grundlagt dette aar paa lignende maade som det Lübeck, der rejste sig i 1158. Hovedargumentet, at man senere træffer byen inddelt i 120 stavne, kan imidlertid ikke bære denne slutning, ti der findes ogsaa »stavne« i Aabenraa, og hele denne ordning er næppe ældre end 1436, hvor hertug *Alf vij* (1401—1459) bragte orden i de sønderjyske byers indre forhold ved indretning af stadsbøger og omordning af hele pantevæsenet. »Stavnene« var udtryk for fuldborgernes part i bymarken, og kan ikke tages som udtryk for, at byen til en begyndelse var inddelt i 120 stavne. De fleste ligger langs hovedgaden, enkelte dog nord eller syd derfor; byen var altsaa til, før stavnene indførtes.

Den naturlige opfattelse af lovhaandskriftets ord, at borgerne fandtes i byen, da Lübecks stadsret blev givet byen, er altsaa den rigtige. Den stemmer med, at Graabrødrene kun anlagde kloster i byer, og med selve byplanens vidnesbyrd. Det er ikke svært at se, at den hverken i sin helhed eller i partiet omkring Store Torv er blevet til som resultat af en egenlig planlægning, men lige omvendt er blevet til lidt efter lidt, efterhaanden som bebyggelsen voxede.

Den tanke, at hele den centrale del af Tønder til en begyndelse har været udlagt som et stort samlet torv, paa hvilket man har opført kirke og raadhus og lidt efter lidt privat bebyggelse, kan ikke være rigtig. Man kan ikke andetsteds finde eksempler paa et saa tidligt udlæg af torv af blot tilnærmelsesvis denne størrelse, og man kan med sikkerhed sige, at havde man gjort det, saa vilde Kristkirken i en ganske anderledes grad end nu have behersket torvebilledet. Ingen, der kommer til

Tønder, kan lade være med at undres over den mærkeligt tilbagetrukne stilling, byens store og smukke kirke indtager. Grunden hertil kan kun være den, at der paa dette areal allerede fandtes noget, som hindrede en regulær udformning af pladsen med tilstødende gader.

Dette noget maa naturligvis være den oprindelige storgaard paa øen. Dens navn var senest *Kærgaard*. Det er antagelig af denne grund, at det cirkulære Trælborg i Emmerlev sogn kom til at ligge under en anden Kærgaard, og det var af denne grund, at der nord for Laurentiusstrømmen opstod en gaard af dette navn, hvis navn endnu lever videre i marknavnet *Kærgaards eng* (*Kargardwisch*). Gaarden var da blot bondeggaard, og dens jorder skænkedes $\frac{4}{10}$ 1492 af hertugen til byen.

Den del af Torvet, som byraadet i 1580 tillod bebygget, og som nu skiller mellem Storegade og Lille Torv, maa have været Kærgaards gamle tomt. Man indskrænkede ikke i 1580'erne byernes torveareal. Tendensen gik alle steder den anden vej, og grunden til den tilladelse, som her gaves, synes ikke at kunne være nogen anden end den her angivne. Denne opfattelse støttes af den mærkelige torveagtige udformning af *Nørregade* nord for *Kobbergade* og selve den omstændighed, at *Nørregade* ligger her og ikke i forlængelse af *Søndergade*.

Søndergade vides at være opstaaet efter branden 1581, idet *Janniches strhate* efter denne udvidedes til *Nienstrate* eller *Süderstrasse*. Betydning for trafikken syd ud fik gaden først efter Vidaaens store flytning, som afsluttedes 1598. Tidligere gik trafikken syd ud over den ældre *Vandmølle*, og er derfra fortsat mod nord gennem *Lillegade*, som før den nuværende *Søndergades* anlæg rimeligvis har heddet **Søndergade*, hvorfra man over *Kobbergade* kom op i *Nørregade*. Udformningen af *Nørregade* som torv maa sikkert tilskrives broder *Regner*, hvis initiativ for byens trivsel er saa stærkt fremhævet i indledningen til stadsretten.

Deraf følger da videre, at *S. Nikolaj kapel* ikke kan være fra Abels tid. Det vilde ogsaa være underligt, om

Regner ikke havde arbejdet paa, at klosterkirken, som indviedes 1247, blev kirke for de fremmede købmænd. De har imidlertid hurtigt følt trang til at have deres egen kirke, og opnaaet at der paa grundene bag *Østergade* opførtes en saadan. Den blev 15/8 1500 hovedkirke, hvorefter den ældre hovedkirke *S. Laurentius* en tid var kirke for landsognet og byens dansktalende befolkning. *S. Laurentius* nedreves c 1533, og dens sognebeboere henvistes til det gamle kapel i Emmerske tæt udenfor byen. Det blev nedrevet 1543, og sognebeboerne henlagt under *S. Nikolaj kirke*, som med undtagelse af taarnet nedreves 1591, hvorefter den 1592 genopstod som den nuværende *Kristkirke*.

Længere frem i tiden skal byens historie ikke skildres her. Det kan nemlig ikke gøres tilfredsstillende, uden at der udarbejdes kort, baade over fordelingen af land og vand i bugten mellem Tønder og Vadehavet, og over byen til forskellig tid af dens tilværelse. Man vil ved udarbejdelsen af disse møde mange spørgsmaal, som ikke sikkert kan besvares; dette gælder navnlig den førstnævnte korttrække. Men adskilligt kan dog siges, og mange af spørgsmaalene faar man overhovedet først klarhed over ved i saadanne kort at fastlægge det man véd. Nærværende undersøgelse giver et grundlag for udarbejdelsen af bykortene. For kortene over landskabet haves et brugeligt grundlag i den lille skitse over inddigningerne til 1553—1555, som er meddelt i L. Andresens bog om Tønder og gentaget i de danske historikeres bog »Tønder gennem Tiderne«. Andre oplysninger findes i L. Andresens øvrige skrifter om Tønder.

Da Tønders historie ikke kan forstaas uden saadanne kort, og da første del af de danske historikeres bog ikke har noget videre om egnens geologi i historisk tid og om oldfundene og iøvrigt har bragt den historiske skildring, som hos L. Andresen endte 1627, op til dato, saa kan der forhaabenlig regnes med, at saadanne kort vil blive givet i den planlagte endnu ikke udkomne del II. Med ønsket om, at det maa ske, skal der her sluttes.

Det afgørende for et Byanlægs Opstaaen var, at der kunde udstykkes Grunde. Dette var imidlertid udelukket, hvor der var Fælleseje, altsaa i de egentlige Landsbyer. Derfor maa, siger Marstrand, alle de ældre Byer have ligget paa Rigets, Kongens eller Stormændenes Jord

Forfatteren gaar med Rette ud fra, at en Bys gode Mænd og Kvinder i Bevidstheden om dens Fortid vil kunne hente Styrke til altid at sætte Maalene højt.

- , H. B. Pedersen i Vestjyllands Socialdemokrat 30-9-1942, Vestkysten og Ribe Amtstidende 1-10-1942:

Der er Fantasi og Flugt over Bogen Ny og interessant er den Oplysning, at et saadant Gudehus maa regnes at have ligget, hvor Sct. Jacobi Kirke nu ligger, og at dette Gudehus endog har ligget der en lang Aarrække samtidig med, at Sct. Nicolaj Kirke har været Kirke for den Del af Befolkningen, der havde antaget den kristne Lære

Der er vist ogsaa mange, der vil blive forbavset over, at erfare, at Vardeegnen er et af de Steder, hvor Udvindingen af Jern fra Myremalm er sket tidligst i vort Land, og før i Tiden har haft et saadant Omfang, at den har sat Kimbrerne fra Jylland i Stand til at ryste hele det mægtige romerske Rige ved deres Togt mod Romerrigets Grænser.

- C. Klitgaard i Jyllandsposten 7-10-1942:

Værkets Forfatter er den fra sine Bøger om blandt andet Aabenraa og Kongens Lyngby kendte Civilingeniør Vilh. Marstrand, der paa en Mængde Omraader som Arkæologi, Geologi, Etymologi, Etnologi, Etnografi o. s. v. sidder inde med en forbavsende Viden som han evner at frugtbargøre paa en saadan Maade i sine historiske Arbejder, at de altid fanger Læserens Interesse, selvom Læseren vel af og til kan stille sig noget skeptisk overfor Forfatterens dristige Konklusioner.

Begge de her foreliggende Hæfter indledes med et langt-rækkende Tilbageskue paa vort Lands Befolknings- og Bebyggelseshistorie, Forfatterens Tanker om disse Forhold, vidtstrakte Perspektiver, som vi iøvrigt genkender fra ovennævnte Bøger om Aabenraa og Lyngby, foreligger (her) i mere sammentrængt Form og derfor lettere for Læseren at overse.

- A. M. i Tidsskrift for Opmaalings- og Matrikulsvæsen (1942), 383:

Som det er Forfatterens Særkende, har han ogsaa i disse to Skrifter gravet dybt i den historiske og den præhistoriske Jord, og ud af sin mangfoldige Viden fremsætter han dristige Hypoteser, der oftest vinder Tillid, fordi de synes at eje en indre Sammenhæng, der viser mod Sandheden.

VORE ÆLDRE BYERS TILBLIVELSE

FORENEDE TIDSSKRIFTERS FORLAG har ikke opnaaet den tilslutning til den planlagte række hæfter, at det har kunnet formaa forfatteren til at fortsætte arbejdet, før et tilfælde kom det til hjælp. Om dette er der givet nærmere besked i indledningen til hæfte 3 Varde II.

Der vil umiddelbart efter dette blive udsendt et hæfte 4 Tønder, og endnu i aar kan nedenfor nævnte hæfter 5 og 6 regnes udsendt.

FORENEDE TIDSSKRIFTERS FORLAG opfordrer derfor paany til tegning af abonnement. Prisen vil være kr. 2,00 pr. hæfte for abonnenter, kr. 2,50 i løssalg af det enkelte hæfte.

Bestilling kan afgives paa vedlagte brevkort direkte til FORENEDE TIDSSKRIFTERS FORLAG, Klosterstræde 23, København K., Telf. Centr. 6245.

Udkommet er:

	Pris i Løssalg:
1 Korsør og Skælskør	Kr. 2,50
2 Varde	» 2,50
3 Varde II	» 2,50
4 Tønder	» 2,50

Under forberedelse er:

5 Høgekøbing ved Roskilde	» 2,50
6 Burg paa Fehmarn	» 2,50
7 Flensborg	» 2,50
8 Skive	» 2,50